

Classifications of affixes and morphotactic combinations in Albanian

Abstract: Languages develop interrelated systems of levels in order to build up words or word forms from smaller units (morphemes) in an almost systematic way. Taking cue from generative linguistics, the observation of linguistic elements as a hierarchical structure has opened up new spaces for the author in the approach to such units. The phonological conditions that influence morphological processes form part of what is known as lexical phonology. Lexical phonology observes this change of linguistic levels during the formation of new units.

What the author has attempted to generalize through a detailed study is connected with the identification of the structure of adverbial morphemes as well as with the phonotactic and morphotactic combinations of the elements that are their constituents.

In the paper, the author forwards a classification of affixes, which have been differentiated according to their ability to form more than one part of speech, distinguishing the question of homonymy or synonymy of affixes and their function. The latter is their ability or inability to act as lexical heads seen in the light of the X-bar theory of generative morphology. The author has also explored word formation cycles in this essay.

Keywords: morphonology, morpheme structure, suffixes, lexicon, morphological conditioning.

Kur flasim për studim të gjuhës, kemi parasysh të gjitha format e shfaqjes së saj brenda një bashkësie të caktuar, realitete që në tërësinë e tyre përbëjnë një sistem të veçantë gjuhësor. Ky sistem vështrohet në të gjitha nivelet dhe përfaqësimet që kanë njësitë e tij brenda sferës së përdorimeve gjuhësore.

Lidhur me këto përfaqësime ka pasur teori e modele të ndryshme, të cilat janë përpjekur të shpjegojnë thujse shterueshëm mënyrën e funksionimit dhe të shfaqjes së dukurive të veçanta gjuhësore. Në gjuhësinë tradicionale, që nga lindja e saj si disiplinë e deri në lindjen e gjenerativizmit, morfologjia është parë si njëri nga dy përbërësit e gramatikës dhe si një hallkë lidhëse

e fonologjisë me sintaksën. Në këtë trini disiplinash, morfologjia për një kohë të gjatë mbeti disiplinë udhëheqëse, për shkak se njësitë e saj bazë, morfema dhe fjala, u konsoliduan herët, ndërkohë që fonologjia dhe sintaksa e arritën këtë më vonë.

Në procesin e gjenerimit të një fjale, nga struktura e thellë te struktura sipërfaqësore e deri te rishkrimi i saj fonetik, marrin pjesë jo vetëm rregulla morfologjike, po edhe rregulla fonologjike; madje, në formimin e disa kategorive fjalësh marrin pjesë edhe rregulla sintaksore. Mandej edhe rregullat morfologjike e fonologjike nuk janë të një natyre. Pikërisht, kjo është arsyeja pse për raportet ndërmjet morfologjisë, sintaksës dhe fonologjisë janë nyjtuar pikëpamje nga më të ndryshmet. Qëllimi i teorisë gjenerative (së cilës i jemi referuar në trajtimin tonë), është të shpjegojë karakteristikat themelore të gjuhës njerëzore, parimet e lindura dhe ato që folësit kultivojnë falë inventarit që u ofron një sistem i caktuar gjuhësor.

Ka teori të ndryshme për lidhjen mes fonologjisë dhe morfologjisë që janë propozuar nga studiues të ndryshëm. Më e njohura prej tyre është *fonologjia leksikore*, e cila paraqet shmangien e parë të madhe nga teoria e SPE¹. Fonologjia leksikore ishte një program kërkimesh të zhvilluara gjatë viteve 1980 nga një grup i gjerë fonologësh, si: Paul Kiparsky (1982), P. K. Mohanan (1982) etj. Ajo u propozua si një përpunim i fonologjisë klasike gjenerative, por përfshiu në brendësi të saj një numër të gjerë teorish, në mënyrë të veçantë ato progjenerative, fonologjinë strukturaliste dhe fonologjinë natyrore.

Teoria i ka rrënjët e saj në dy traditat e fonologjisë: në fonologjinë klasike dhe në modelin SPE (Chomsky, 1968). Në SPE, ndërveprimi i fonologjisë me morfologjinë kufizohej në mënyrën se si rregullat fonologjike e përdornin informacionin morfologjik në formimin e grupeve sintaksore dhe kufijve të njësive morfologjike. Në ndryshim nga kjo pikëpamje, fonologjia leksikore propozoi këndvështrimin se morfologjia dhe fonologjia ndërveprojnë ngushtësisht, në varg me njëra-tjetrën. Një pohim i rëndësishëm që del nga ky konstatim, lidhet me aplikimet ciklike të rregullave fonologjike në format komplekse morfologjike. Rregullat ciklike zunë fill me Chomsky-n e Halle-n, të cilët vunë në dukje ciklet transformuese të njësive gjuhësore. Kryesisht, fonologjia leksikore lidhej me nivelin e fjalëve, ndërtimin dhe riciklimin e formave të tyre si rezultat i proceseve fonologjike dhe morfologjike, më pas, rregullat u shtrinë edhe në fonologjinë postleksikore, në të cilën shiheshin të gjitha kombinimet mes transformave të fjalëve në nivel sintagmash ose frazash².

Një nga pikat e forta të kësaj teorie dhe një prej atyre që e bëri tërheqëse

1 N. CHOMSKY, *The sound pattern of English*, Harper & Row, 1968.

2 K. P. MOHANAN, *The theory of lexical phonology*, D. Reidel Publishing Company, Boston, 1986, ff. 5-7.

në studimet fonologjike ishte përpjekja për t'u dhënë zgjidhje në mënyrë të sintetizuar një numri të madh problemesh, shumë prej të cilave nuk ishin trajtuar në mënyrë të drejtpërdrejtë deri atëherë. Fonologjia leksikore është rikthimi i morfonologjisë, jo si pjesë e fonologjisë, si në modelin SPE, po si disiplinë më vete, me objekt tri detyrat që parashtronte Trubetzkoy më 1934³.

Në fazat e hershme, gjuhësia gjenerative nuk e njihte rrafshin morfologjik, dhe ky është dallimi kryesor mes fonologjisë gjenerative dhe asaj leksikore. Teoria aktuale e përfshin morfologjinë dhe leksikonin, ndonëse me termin leksikon është pranuar të kuptohen jo vetëm njësitë leksikore të paraqitura në fjalor, por edhe leksikoni mendor, dmth. tërësia e njësive leksikore që ruajnë njerëzit në trurin e tyre.

Leksikoni luan një rol qendror dhe të frytshëm në teorinë e Fonologjisë Leksikore (FL)⁴. Ai përbëhet nga një renditje nivelesh, të cilat janë sfera dominimi për disa procese fonologjike dhe morfologjike. Leksikoni është ai aspekt i gjuhës që përqendrohet në fjalë ose njësi të veçanta. Ai nuk do të thotë thjesht “fjalor”, por në këndvështrimin gjuhësor, leksikoni përfaqëson gjithashtu informacionin mbi shqiptimin, kuptimin, tiparet morfologjike dhe sintaksore, prandaj mund ta quajmë edhe “leksikon mendor”.⁵

Në fonologjinë leksikore, leksikoni është më tepër se një shtojcë e gramatikës. Ai përmban veçori të paparashikueshme fonologjike, gramatikore, semantike dhe informacion leksikor mbi morfemat dhe elementet leksikore. Struktura e brendshme e leksikonit mund të jetë hierarkike, ai paraqitet si një element kyç dhe përfaqëson një shmangie nga modelet klasike.

Struktura morfologjike e fjalëve, si dhe tipat e ndajshmesave, ndikohen shpesh nga kombinimet fonotaktike të segmenteve fonemore, qoftë përmes proceseve fonologjike, qoftë edhe përmes mënyrës së orientimit të tipareve ndaj tingujve të morfemave kufitare. Në këtë trajtim do të ndalemi në marrëdhënien që krijohet mes këtyre niveleve gjuhësore, duke vërejtur

3 Merita e Trubetzkoy-t qëndron në atë se jo vetëm u përpoq të argumentonte nevojën për një disiplinë të tillë: “t'i gjente asaj vendin ndër disiplinat e tjera gjuhësore, të përcaktonte objektin dhe detyrat e saj...”, por edhe sepse këto detyra i konkretizoi në studimin e sistemeve morfonologjike të gjuhëve të veçanta”. Këtë e bëri në veprën “*Das morphonologische System der russischen Sprache*” (1934), që mbetet i pari punim i mirëfilltë morfonologjik, në të cilin i bën një analizë sinkronike sistemit morfonologjik të gjuhës ruse.

Kjo disiplinë e re, që ai e përkufizon si “pjesë të fonologjisë së fjalës”, do të përbëhej nga tri pjesë: 1) teoria e strukturës fonologjike të morfemave; 2) teoria e ndryshimeve fonetike kombinatorë gjatë lidhjes së morfemave në fjalë; dhe 3) teoria e radhëve të ndryshimeve fonetike që kanë funksion morfologjik», dmth. ndërrimet.

4 Do t'i referohemi me këtë akronim termit Fonologji Leksikore.

5 J. T. JENSEN, *The lexical and metrical phonology of English*, Cambridge University Press, New York, 2022, f. 36.

se si proceset fjalëformuese ndikojnë në modifikimin e temave bazë dhe ç'vend zënë proceset fonologjike në këto formime.

Ndajshatesat mund t'i klasifikojmë duke u mbështetur në kritere të ndryshme, jo vetëm sipas pozicionit që zënë në fjalën e prejardhur që formohet me to, por edhe sipas aftësisë së tyre për t'u lidhur me pjesë të caktuara të ligjëratës, sipas natyrës leksiko-gramatikore të fjalëve të prejardhura që formohen prej tyre (prapashtesa që gjenerojnë vetëm tema emërore, foljore, mbiemërore a ndajfoljore), sipas efektit që kanë mbi kategorinë leksiko-gramatikore të temës fjalëformuese dhe modifikimit semantik që i bëjnë asaj, si dhe sipas rendit që zënë në një fjalë të prejardhur me dy a më shumë parashtesa a prapashtesa.

Për të krijuar një kuadër më të plotë të tipologjisë së ndajshatesave dhe veçorive të klasifikimit të tyre, më poshtë do të japim disa pasqyra të ndajshatesave⁶ që shërbejnë për të formuar më shumë se një pjesë të ligjëratës dhe më tej do të ndalemi sidomos në dy aspektet e fundit: në ndikimin e ndajshatesave mbi kategorinë leksikore të fjalës së prejardhur dhe në rendin që zënë në një fjalë të prejardhur me dy a më shumë ndajshatesa.

1.1 Ndajshatesa që formojnë më shumë se një pjesë ligjërata

Disa parashtesa e prapashtesa shërbejnë si mjet për të formuar dy a më shumë klasa fjalësh. Duke i shtrirë dukuritë semantike edhe në nivelin e morfemave jorrënjore, ndajshatesa të tilla do t'i shohim si formante homonimike, të cilat pa asnjë dallim formal shërbejnë për të formuar pjesë të ndryshme ligjërata.

6 Studimi i ndajshatesave fjalëformuese të shqipes e arriti kulmin me punimet e Xhuvani-Çabejt "Parashtesat e gjuhës shqipe" (1956) dhe "Prapashtesat e gjuhës shqipe" (1962), në të cilat për herë të parë bëhet një paraqitje sistimore e këtyre ndajshatesave, që përfshin inventarin e plotë të tyre, përdorimin e secilës për formimin e fjalëve të reja, trajtat në të cilat shfaqen dhe kushtëzimin e tyre. Përveç këtyre dy autorëve, ndihmesa të rëndësishme për fjalëformimin e pjesëve kryesore të ligjëratës kanë sjellë disa studiues të mëvonshëm. Kështu, në vitin 1982, morfologu A. Dhrimo dorëzon për shtyp monografinë "Mbiemrat në gjuhën e sotme letrare shqipe" (botuar më 2008), me të dhëna të hollësishme për rolin e ndajshatesave në formimin e mbiemrave. Afërsisht po në këtë kohë u mbrojt si disertacion monografia "Formimi i emrave me ndajshatesa në gjuhës shqipe" (botuar më 2004) e E. Hysës dhe më 1987 monografia "Formimi i foljeve në gjuhën e sotme shqipe" (botuar më 2008) e L. Buxhelit, dy punime në të cilat gjejmë inventare shteruese të ndajshatesave që përdoren për formimin e emrave dhe të foljeve të prejardhura. Nuk mund të lihet pa përmendur këtu edhe teksti akademik "Fonetika dhe gramatika e gjuhës letrare shqipe" (1976), autorët e tre krerëve kryesorë të të cilit – F. Agalliu, A. Dhrimo e Sh. Demiraj – në pjesët kushtuar fjalëformimit përkatësisht të emrit, mbiemrit dhe foljes kanë sjellë një panoramë të hollësishme të rolit të ndajshatesave në formimin e fjalëve të prejardhura të këtyre klasave leksiko-gramatikore. Paraqitja e plotë e listës së ndajshatesave është mbështetur në studimet teorike të mësipërme për ndajshatesat, por edhe nga vjelja në fjalorët e shqipes, si rrjedhojë kemi paraqitur inventaret e njësive për secilin lloj të ndajshatesave.

Parashtesat homonimike që dalin si formante fjalëformuese për klasa të ndryshme fjalësh jepen në pasqyrën që vijon.

<i>Parashtesat</i>	<i>Pjesët e ligj. që formojnë</i>
bashkë ⁷ -	emra, mbiemra, folje
kundër-	emra, mbiemra, folje
prapa-	emra, mbiemra
para-	emra, mbiemra, folje
pas-	emra, mbiemra
tej-	emra, mbiemra
mbi-	emra, mbiem, fol.
nën-	emra, mbiemra, folje, ndajfolje
ndër-	emra, mbiemra, folje, ndajfolje
për-	emra, mbiemra, folje, ndajfolje
ndaj-	emra, folje
stër-	emra, mbiemra, folje
ri-	emra, folje
pa-	emra, mbiemra, folje

7 Në gramatikën normative, por dhe në studimet për fjalëformimin parashtesor vërehen mospërputhje lidhur me njësitë që pranohen si parashtesa. Më sipër, pamë se morfet *ciri-, curru-, çarra-, çili-, kaca-, kakë-, kala-, kara-, kata-, ko-/koko-, koco-, kolo-, kollo-, koro-/korro-, ku-/kuku-, pala-, pici-, pili-, shala- e shara-* Xhuvani-Çabëj i numërojnë si parashtesa. Sigurisht, nuk mund të pritej që dy gjuhëtarët tanë të arrinin të bënë dallimin e kësaj kategorie morfesh, në një kohë kur edhe në gjuhësinë botërore nuk ishte bërë një dallim i tillë. Por mungesa e dallimit të kategorive të ndryshme të morfeve që mund të dalin në fillim të fjalës, vërehet edhe në gramatikën akademike, e cila si parashtesa merr morfet e shqipes *përtej, pranë* dhe të huaja *auto-, bio-, gjeo- e poli (Fonetika dhe gramatika, 2, f. 113)*. Ndër autorët që janë marrë me fjalëformimin e pjesëve të ligjëratës, A. Dhrimoja merr si parashtesa morfet *bashkë, kundër e prapa*; E. Hysa, veç këtyre, pranon si parashtesa edhe *përtej e pranë* (Hysa:2004:206) dhe L. Buxheli (2008:351) morfet *kaca-, kërth-, shala-, shkala-, shkara-* dhe *toro-* i quan parashtesa.

Mospajtime vërehen edhe për kategorinë e siparashtesave. Kështu, Dhrimoja ndajshitesat e shqipes *drejt-, gjithë-, gjysmë-, jashtë-, plot-, shumë-, vetë-* dhe të huaja *filo-, gjeo-, hidro-, mono-, neo-, poli-, pseudo- e termo* (Hysa:2004:207/208) i sheh si gjysmëparashtesa që përdoren në fjalëformimin mbiemëror (Dhrimo:2008:150/152). Hysa merr si siparashtesa një numër më të madh formantesh shqipe: *gjysmë-, ish-, krye-, ndihmës-, zëvendës-, vetë-, mes(o)-*; dhe të huaja: *agro-, auto-, bi-/bio-, centi-, epi-, filo-, gjeo-, hekto-, hidro-, kilo-, kino-, makro-, mikro-, mili-, mega-, mono-, moto-, neo-, neuro-, poli-, pseudo-, tele-* dhe *termo*⁷. Kurse Buxheli trajton si sindajshitesa morfet: *dë-, fo-, gë-, gër-, ha-, ka-, kaça-, kala-, kara-, kë-, kollo-, kon-, l(ë)-, la-, mër-, pala-, s-/z-, shala-, shara-, shkala-, shkë-, të- dhe vë* (Buxheli:2008:352/353).

mos-	emra, mbiemra, folje
jo-	emra, mbiemra
gjysmë-	emra, mbiemra
a-	emra, mbiemra
anti-	emra, mbiemra
ultra-	emra, mbiemra
i-	emra, mbiemra
pro-	emra, mbiemra
filo-	emra, mbiemra
neo-	emra, mbiemra
poli-	emra, mbiemra
pseudo-	emra, mbiemra
prej-	emra, mbiemra
s-	mbiemra, folje, ndajfolje
z-	mbiemra, folje, ndajfolje
sh-	mbiemra, folje, ndajfolje
zh-	mbiemra, folje, ndajfolje
ç-	folje, ndajfolje

Studimi i statusit dhe numrit të parashtesave në shqipe lidhet me emrat e gjuhëtarëve Xhuvani-Çabej, të cilët paraqitën një inventar prej 82 parashtesash⁸. Jo vetëm në këtë studim, por edhe në të tjerë që cekin formimet parashtesore në shqipe vërehen disa mospërputhje lidhur me njësitë që pranohen si parashtesa, po kështu edhe për kategorinë e siparashtesave.

Për të kategorizuar morfet që listohen nga gjuhëtarët A. Dhrimo, E. Hysa dhe L.Buxheli ne përcaktuam disa kriteret të qarta që bënin dallimin, nga njëra anë të ndajshitesave nga morfemat rrënjë dhe nga ana tjetër e këtyre dy kategorive ndajshitesash.

Së pari, morfemat rrënjë dhe ndajshitesat kanë kuptim dhe kjo i dallon ato semantikisht nga sindajshitesat, të cilat nuk kanë kuptim. Më tej, brenda klasës së morfemave me kuptim, rrënjët dhe ndajshitesat dallohen nga lloji i kuptimit që shprehin: morfemat rrënjë kanë kuptim leksikor, ndërsa ndajshitesat kanë kuptim gramatikor. Pastaj, në varësi nga lloji i kuptimit gramatikor, ndajshitesat ndahen në ndajshitesa fjalëformuese, që shprehin kuptime gramatikore derivacionore, dhe në ndajshitesa formëformuese, që

8 A. XHUVANI, E. ÇABEJ, *Parashtesat e gjuhës shqipe* në E. ÇABEJ, "Studime gjuhësore III", Prishtinë, 1976.

bartin kuptime relacionore.

Së dyti, në situatat kur një morf jorrënjor shfaqet vetëm një herë, përcaktimi i kuptimit të tij gramatikor është i vështirë. Ka raste kur një element i paravendosur përsëritet në dy a më shumë fjalë, por pjesa që mbetet pas veçimit të tij nuk është një fjalë me kuptim leksikor. Në situata të tilla të tilla na duhet të vendosim nëse kemi të bëjmë me një ndajshitesë apo me një sindajshitesë. Për ta zgjidhur këtë mëdyshje, na vjen në ndihmë një kriter tjetër: përsëritshmëria e morfit.

Nëse një morf del në përbërje vetëm të një fjale, atëherë ai nuk mund të merret si ndajshitesë edhe kur tema së cilës i shtohet është një fjalë e njohur e gjuhës. Pra, një morf i tillë do të merret si sindajshitesë. Për t'i bërë gjërat më konkrete, kriteret e mësipërme po i paraqesim të riformuluara në këtë pasqyrë:

<i>Rrënjët</i>	<i>Ndajshitesat</i>	<i>Sindajshitesat</i>
1. Kanë kuptim leksikor.	1. Kanë kuptim gramatikor	1. Nuk kanë kuptim gramatikor.
2. Hasen edhe vetëm në një fjalë.	2. Hasen në dy a më shumë fjalë.	2. Mund të dalin në një fjalë të vetme, por edhe në shumë fjalë.
3. Shërbejnë si temë fjalëformuese.	3. Pjesa e mbetur pas heqjes së tyre, është fjalë e shqipes.	3. Pjesët e mbetura pas heqjes së tyre, nuk janë fjalë të shqipes
	4. Formojnë fjalë të reja.	4. Nuk formojnë fjalë të reja.

Nga përqasja e inventareve morfemore si dhe specifikimi i kriterëve të nevojshme që përcaktojnë kufijtë mes ndajshitesave e sindajshitesave, ne pamë që disa prej modeleve të sindajshitesave që ofrohen në trajtimet gjuhësore, nuk duhet t'i marrim si të tilla. Kështu, morfet e burimit shqip *bashkë, kundër, përtej, pranë e prapa*, që nga autorët e mësipërm merren si parashtesa dhe *drejt, gjithë, gjysmë, jashtë, plot, shumë, vetë, gjysmë, krye, ndihmës, zëvendës e vetë*, që në studimet tona gjuhësore trajtohen si sindajshitesa, nuk janë të tilla. Këto morfe përdoren në gjuhën shqipe si fjalë të mëvetësishme me kuptim të plotë leksikor, dmth. janë morfema rrënjore dhe jo ndajshitesore. Shpeshtësia e përdorimit të tyre si përbërës i parë i fjalëve jo të parme, nuk mund të merret si kriter për t'i quajtur ndajshitesa, sepse, po të ndiqnim këtë mënyrë arsyetimi, do të na dilnin si parashtesa edhe shumë fjalë të tjera rrënjë që kanë një denduri të lartë përdorimi si element i parë kompozitash, si p.sh. *ballë, bojë, faqe, kokë, krye, vesh, ujë, zemër* etj.

Përrjashtim mund të bëhet për morfe që kanë pësuar ndryshime fonemore, të cilat i afrojnë ato me ndajshitesat, për shkak se, bashkë me rrëgjimin fonetik, cungohet në njëfarë mënyre edhe kuptimi leksikor dhe aftësia për t'u përdorur më vete. Kështu, kjo mund të thuhet për morfin *para*, që në shumë fjalë të formuara prej tij del edhe në trajtën *par-*: *par-dje*, *par-mbrëmë*, *par-vjet* e *par-thi*; po kështu, edhe për morfin *mes*, që në disa fjalë jo të parme del në trajtën *meso-*: *meso-burrë*, *meso-grua*, *mesologaritëm*, e *meso-zonë*. Në këto raste, jemi të mendimit që *par-* e *meso-* të merren si parashtesa, pasi edhe kuptimi i tyre nuk është më ai i morfit të parrëgjuar; kurse morfet e parrëgjua gjejëse duhet të konsiderohen si morfema rrënjë dhe jo si alomorfë me morfin e shkurtuar. Si parashtesë duhet marrë edhe morfi *ish-*, kuptimi i të cilit është rrëgjuar, pasi në *ish-ministri* folja *ish* nuk ka kuptimin e të ndodhurit a të gjendurit që shpreh folja ndihmëse *jam*, si p.sh. në togun *ish(te) ministër/ministri*, po emërton një person që dikur ka pasur funksionin e ministrit.

Duke nisur nga elementet me kuptim, nga lista e ndajshitesave veçuam morfet *drejt*, *gjithë*, *gjysmë*, *jashtë*, *plot*, *shumë*, *vetë*, *gjysmë*, *krye*, *ndihmës*, *zëvendës*, të cilat kanë kuptim të plotë leksikor dhe përdoren si fjalë të mëvetësishme.

Një grup tjetër formojnë *dë-*, *gë-*, *gër-*, *kë-*, *l(ë)-*, *la-*, *s-/z-* dhe *të-*, që duhen përfshirë në parashtesat, për shkak se kanë kuptim të qartë fjalëformues. Si parashtesë duhet trajtuar edhe *shkël-*, që del në fjalët *shkëlvesh* "zhvesh" e *shkëlqaret* "hapet, kthjellohet moti).

Nga lista e mësipërme, pa dyshim që grupin më të madh e përbëjnë morfet të cilat nuk kanë kuptim as leksikor, as gramatikor, por veçohen shkak se dalin në të njëjtën formë në dy a më shumë fjalë ose sepse kuptohen që nuk janë të shqipes. Këtu përfshihen morfet e shqipes *çili-*, *ciri-*, *curru-*, *çarra-*, *fo-*, *ha-*, *ka-*, *kaca-*, *kaça-*, *kakë-*, *kala-*, *kara-*, *kata-*, *ko-/koko-*, *koco-*, *kolo-*, *kollo-*, *kon-*, *koro-/korro-*, *ku-/kuku-*, *mër-*, *pala-*, *pici-*, *pili-shala-*, *shara-*, *shkala-* e *shkë-* dhe morfet e huaja *agro-*, *auto-*, *bi-/bio-*, *centi-*, *epi-*, *filo-*, *gjeo-*, *hekto-*, *hidro-*, *kilo-*, *kino-*, *makro-*, *mega-*, *mikro-*, *mili-*, *mono-*, *moto-*, *neo-*, *neuro-*, *poli-*, *pseudo-*, *tele-* e *termo-*, të cilat janë sindajshitesa.

Edhe prapashtesat që shërbejnë për të formuar më shumë se një pjesë ligjërata, janë të konsiderueshme, si rrjedhojë edhe numri i çifteve a i radhëve homonimike paraqitet si më poshtë:

<i>Prapashtesa</i>	<i>Pjesët e ligj. që formojnë</i>
-ac	emra, mbiemra
-aç/-vaç	emra, mbiemra
-agan	emra, mbiemra

-ak/-nak	emra, mbiemra
-alac/-alec	emra, mbiemra
-alak/-alaq	emra, mbiemra
-alec	emra, mbiemra
-aluq	emra, mbiemra
-an/-ian/-jan	emra, mbiemra
-anos/-anjoz	emra, mbiemra
-aq	emra, mbiemra
-ar	emra, mbiemra
-arak/-anak	emra, mbiemra
-arash	emra, mbiemra
-arush	emra, mbiemra
-as	emra, mbiemra, folje, ndajfolje
-as	emra, ndajfolje
-ash	emra, mbiemra, ndajfolje
-atar	emra, mbiemra
-avec	emra, mbiemra
-avel	emra, mbiemra
-aviq	mbiemra, ndajfolje
-cak/-acak	emra, mbiemra
-çe	emra, ndajfolje
-dan/-adan	emra, mbiemra, ndajfolje
-(ë)s	emra, mbiemra
-(ë)si	emra, folje
-e	emra, folje
-ec	emra, mbiemra
-ell	emra, mbiemra
-ë	emra, mbiemra
-ët	mbiemra, ndajfolje
-i	emra, folje
-i	emra, folje
-ian	emra, mbiemra
-iq	emra, mbiemra
-jan	emra, mbiemra
-li/-ali	emra, mbiemra

-nik	emra, mbiemra
-njak	emra, mbiemra
-oç	emra, mbiemra
- ok	emra, mbiemra
- or	emra, mbiemra
-osh	emra, mbiemra
-osh/-oshe	emra, mbiemra
-s/-ës	emra, mbiemra
-shëm	mbiemra, ndajfolje
-tan/-atan	emra, mbiemra
-tar	emra, mbiemra, ndajfolje
-të	mbiemra, ndajfolje
-të	emra, mbiemra
-tor	emra, mbiemra
-uc	emra, mbiemra
-uk	emra, mbiemra
-uq	emra, mbiemra
-ush	emra, mbiemra
-zan/-azan	emra, mbiemra

1.2 Klasifikimi i ndajshesave sipas aftësisë për të shërbyer si kokë leksikore

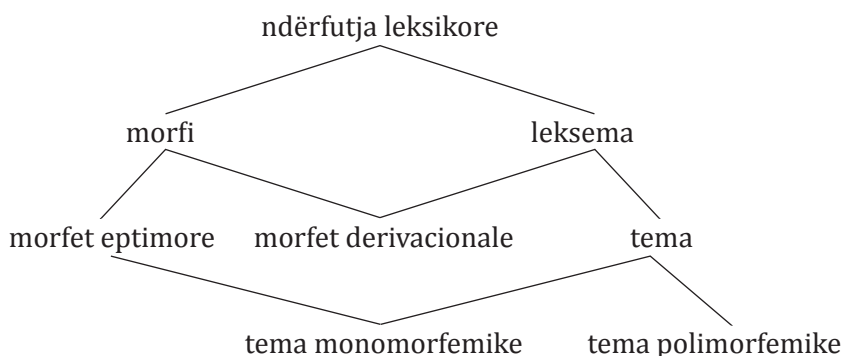
Sjellja e morfemave brenda strukturës së fjalëve të prejardhura mund të studiohet nga dy këndvështrime të ndryshme.

Njëri këndvështrim ka të bëjë me ndryshimet në formën e morfemave në rrethime të caktuara, që janë objekt i *morfonologjisë*, e cila ka si një nga detyrat e saj studimin e kushteve në të cilat realizohet një morfemë. Këto ndryshime u panë hollësisht më sipër. Këndvështrimi tjetër ka të bëjë me rregullat e kombinimit të morfemave në fjalë, të cilat janë objekt i *morfotaktikës*⁹. Morfemat, brenda strukturës së fjalëve, nuk kombinohen në mënyrë të rastësishme, por ndjekin disa rregulla që ua imponon vetë struktura gramatikore e gjuhës. Morfotaktika heton rendin e kombinimit të morfemave në fjalë. Ky rend ka të bëjë pikërisht me mënyrën se si morfemat ndajshesore u bashkangjiten morfemave rrënjore. Për shembull, ka fjalë të cilat në nivelin e parë të fjalëformimit marrin prapashtesën, në nivelin e dytë të fjalëformimit parashtesën, në nivelin e tretë ndoshta një

9 R. WILLIAM SPROAT, *Morphology and Computation*, By MIT Press, 1992, f. 83.

prapashtesë tjetër etj.; ose në formimet me rrethshtesa, kur morfemës rrënjore i bashkangjiten në mënyrë të njëkohshme si parashtesa, ashtu edhe prapashtesa.

Ka gjuhëtarë që morfotaktikën e shohin si sintaksën e morfemës, njësisë më të vogël me kuptim të gjuhës¹⁰. Kjo lidhje varet nga mënyra se si ndajshitesat afrohen me temën fjalëformuese. Renditja e tyre përfshin një lloj bashkëveprimi të nivelit fonologjik dhe të atij morfologjik për të gjeneruar njësi leksikore që dalin nga struktura e thellë. Morfotaktika ka të bëjë pikërisht me rregullat që kufizojnë përdorimin e morfemave pranë njëra-tjetrës dhe i kombinojnë ato në atë mënyrë që të formojnë fjalë morfologjiksht të rregullta. Rregullat fjalëformuese¹¹ veprojnë në leksikon mbi temat fjalëformuese përmes dy lloj informacioneve: fonologjike dhe semantike. Kjo do të thotë se informacioni fonologjik përzgjedh sekuencat fonemore gjatë procesit të fjalëformimit, ndërsa informacioni semantik modifikon kuptimin leksikor të temës fjalëformuese. Në mënyrë skematike, mënyrën e organizimit të proceseve morfologjike gjatë krijimit të njësive të reja leksikore mund ta paraqesim me skemën e mëposhtme:

Duke e parë leksikonin të organizuar në këtë mënyrë, identifikojmë qartësisht rolin e rregullave morfotaktike gjatë proceseve trajtë- dhe fjalëformuese dhe vendosim një hierarki, duke veçuar argumentet kyçe në renditjen e njësive.

Në fazën e parë, informacioni morfotaktik përfshin format bazë leksikore (morfemat rrënjore), të cilave u bashkangjiten, sipas nivelit të përdorimit, dy tipa ndajshitesash: *trajtëformuese*, duke krijuar paradigma të kristalizuar, të shfaqura shpesh përmes rregullash morfonologjike; *fjalëformuese*, të cilat gjenerojnë nivele të reja kuptimore njësish përmes përzgjedhjes së mjeteve fjalëformuese që ka në dispozicion një sistem

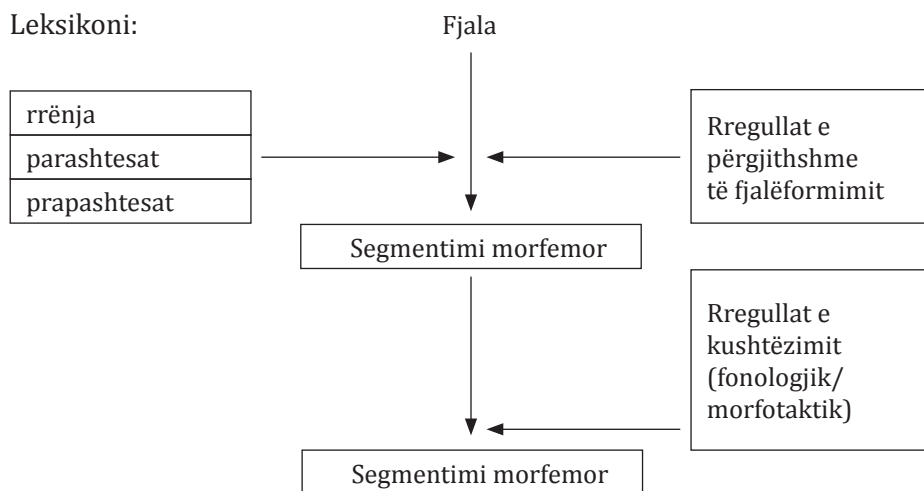
10 K. KOSKENNIEMI, *Two-level morphology, A General Computational Model for Word-Form Recognition*, Helsinki, 1983.

11 M. ARONOFF, *Word Formation in Generative Grammar*, 1976, f. 47.

gjuhësor. Rezultati del përmes një përshkrimi tiparesh që përmbajnë nga njëra anë rregullat e strukturës morfotaktike dhe nga ana tjetër konturimin e plotë që i bëhet njësisë nga ana morfosintaksore, përmes informacionit gjuhësor të ofruar nga këto rregulla.

Bashkërendimin e proceseve fonologjike dhe morfologjike gjatë krijimit të fjalëve prej morfemave mund ta shohim qartë në këtë skemë:¹²

Leksikoni:

Gjatë procesit të formimit të fjalëve, morfemat nuk mund të bashkohen në mënyrë rastësore, por ndjekin njëfarë rendi në bashkimin me temat fjalëformuese, rend që përcaktohet nga rregullat morfotaktike të gjuhës të cilat kushtëzojnë kombinimet morfemore në struktura më të mëdha, ku tema fjalëformuese bashkohet me elemente plotësuese që modifikojnë kuptimet gramatikore dhe leksikore të fjalëformës a të fjalës së re të krijuar.

Ky lloj orientimi ndaj morfemës bërthamë, na lidh paksa me skemat sintaksore, të cilat nuk mund të realizohen pa një bërthamë leksikore, së cilës i qasen specifikuesit dhe plotësorët. Kjo logjikë e ndërtimit të fjalëve të përbëra a të prejardhura apo të fjalëformave, i ka shtyrë studiuesit që t'i analizojnë modelet fjalëformuese duke iu referuar skemës X-bar të sintaksës gjenerative.

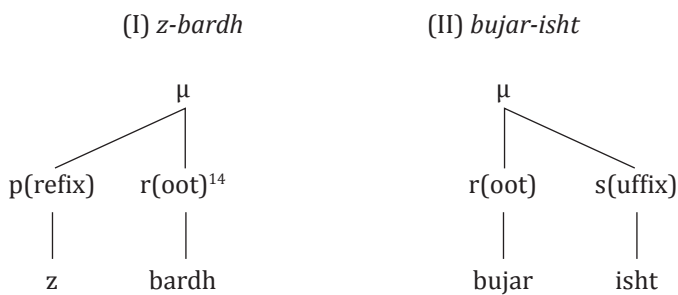
Ndryshimi midis skemës X-bar të sintagmës dhe skemës X-bar të një fjalëforme ose të një fjale të prejardhur/të përbërë është se elementet që marrin pjesë në fjalëformim ose trajtëformim nuk janë fjalë po morfema. Këto morfema mund të shërbejnë si kokë e fjalëformës ose e fjalës së re, por mund të dalin edhe si elemente periferike të kokës leksikore, d.m.th. si specifikues a si plotësorë.

12 J. T. JENSEN, *The lexical and metrical phonology of English*, Cambridge University Press, New York, 2022, f.37.

Parashtesat mund të shërbejnë si specifikuës, ndërsa prapashtesat mund të luajnë rolin e plotësorëve, për shkak të funksioneve që luajnë ndaj bërthamës morfemore. Parashtesat janë funksitorë¹³, dmth. lidhës logjikë, që modifikojnë kuptimin leksikor të temës fjalëformuese së cilës i shtohen në pjesën më të madhe të rasteve, pa prekur kategorinë gramatikore të fjalës. Po kështu, edhe pjesa më e madhe e prapashtesave kanë funksion të dyfishtë leksikor dhe gramatikor, siç e kemi theksuar më sipër.

Në qoftë se do t'i referohemi konfigurimit strukturor, një temë e formuar me parashtesim, quhet e degëzuar majtas, ndërsa një temë e formuar me prapashtesim do të quhet e degëzuar djathtas, në varësi të pozicionit që merr ndajshitesa në rolin e “plotësit”

Pra, duke iu referuar këtij modeli, mund t'i shohim skemat fjalëformuese në këtë mënyrë:

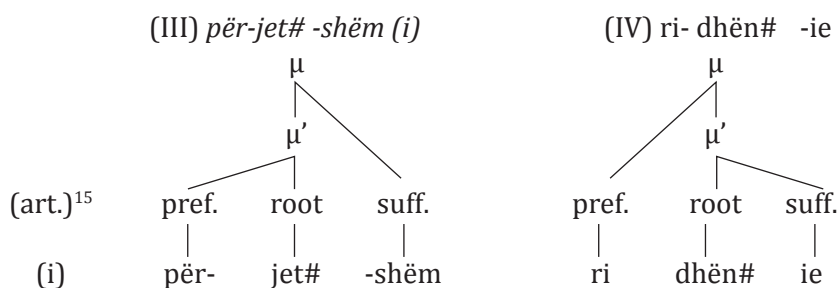

Në rastin e parë, kemi një temë me një nivel fjalëformimi dhe skema ka një degëzim nga e majta, pasi mjeti fjalëformues i paravendoset morfemës rrënjore. Në rastin e dytë, strukturimi bëhet nga e djathta, pasi mjeti fjalëformues është prapashtesë.

Le të shohim si paraqiten degëzimet e dy fjalëve me dy nivele fjalëformimi, duke mos u ndalur këtu në proceset fonologjike që kanë vepruar në tingujt fundorë të morfemave, por që i kemi identifikuar përmes shenjës diakritike (#):

13 H. BUSSMANN, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Londër, 1996, f. 178.

14 Po i shënojmë me *prefix* (parashtesë), *root* (rrënjë) dhe *suffix* (prapashtesë) njësitë e renditura për të dalluar më qartë pozicionet e morfemave, duke pasur parasysh se në shqipe kanë të njëjtin tingull nistor (p-arashtesë, p-rapashtesë).

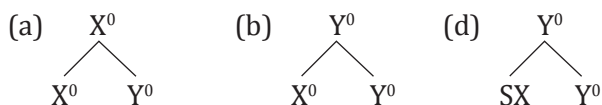
Sa u takon kushtëzimeve që vendosin këto mjete fjalëformuese ndaj kokave morfoleksikore, është me interes të shihet mënyra se si lidhen ato me morfemat rrënjore. Shtrohet pyetja: a ka kushtëzime në përzgjedhjen e kategorive leksiko-gramatikore, qoftë nga parashtesat apo nga prapashtesat?

Sa u takon prapashtesave, siç do ta vërejmë edhe në vijim, nuk ka asnjë lloj kushtëzimi, që do të thotë se ato mund të krijojnë fjalë të prejardhura thuajse nga të gjitha njësitë që shërbejnë si fjalë morfologjike, sigurisht përmes kushtëzimeve që ua imponon struktura fjalëformuese. Ndryshe shtrohet çështja për parashtesat, të cilat duket se kanë më tepër kufizime strukturore, për shkak se u bashkangjiten disa kategorive leksiko-gramatikore, duke u paraqitur kështu disi më të ngushta në përndarjen kategoriale. Ato mund të formojnë emra, mbiemra, folje, por janë më të rralla në fjalëformimin ndajfoljor, i cili parapëlqen prapashtesimin si tip fjalëformues. Ky lloj kushtëzimi duket sikur nuk ka arsye fonologjike, por morfoleksikore.

Morfologët gjenerativistë, për ta bërë teorinë X-bar të përshtatshme edhe për lidhjet e morfemave që janë njësi më të vogla se fjala, janë përpjekur ta thjeshtëzojnë këtë skemë, në fillim duke pranuar si kategori zero edhe morfemat dhe, më vonë, duke e reduktuar skemën me tri nivele projektimi në skemë me dy nivele¹⁶. Sipas R. Memushajt, mundësitë e formimit të fjalëve në një gjuhë si shqipja mund të paraqiten me tri skema me dy nivele:

15 Nyjëzimi është një mënyrë shumë prodhimtare e formimit të fjalëve në gjuhën shqipe. Nuk ka qenë qëllim i këtij punimi të ndalemi te ky tip fjalëformues, por përligjim trajtimin që i është bërë kësaj mënyre fjalëformimi në Gramatikën e gjuhës shqipe I (botim i ASHSH, 2002:69) dhe në studime të tjera të ngjashme, ku është parë qoftë si nivel i parë fjalëformues, qoftë si pjesë e mënyrave fjalëformuese të përziera (parashtesim, prapashtesim dhe nyjëzim, p.sh.: [(i) pa-pran#ue-shëm]

16 R. LIEBER, *Deconstructing Morphology*, The University of Chicago Press, Chicago, 1992, f. 77.

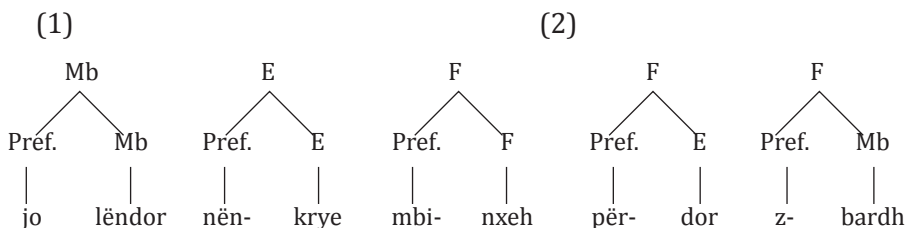

Sipas këtij autori, skema “(a) vlen për derivimet që kanë si kokë elementin në të majtë (*s-kuq, për-fill*); ...(b) “për derivimet me kokën fjalëformuese djathtas... (*mal-or, fund-os*)”; ...dhe “(d) për derivime që e kanë kokën në të djathtë, kurse në të majtë një sintagmë (*marrëveshje < [marr vesh + -je], puthadoras [puth dorën + -as]*)”¹⁷.

Modeli (a) nuk është modeli kryesor i formimit të fjalëve në gjuhën shqipe, për shkak se mbizotërojnë parashtesat që gjenerojnë të njëjtën kategori leksiko-gramatikore si tema fjalëformuese. Për këtë arsye, pjesa më e madhe e emrave, mbiemrave dhe e foljeve që formohen me parashtesa kanë strukturë të degëzuar djathtas. Vetëm pak parashtesa, krahas modifikimit të kuptimit leksikor, ndryshojnë edhe kuptimin kategorial të temës fjalëformuese, si p.sh.: parashtesa *ndër-* (*ndër-kohë*), *nga-* (*nga-dalë*), *z-(z-bardh)*, *për-* (*për-dor, për-fill*) etj., të cilat paraqesin derivime me kokën në të majtë. Dallimi midis dy kategorive të parashtesave mund të kuptohet më mirë duke paraqitur pemët derivuese të fjalëve që formohen prej tyre:

-në (1) përfshihen skemat e fjalëve të prejardhura që i përkasin së njëjtës kategorie leksiko-gramatikore si tema fjalëformuese;

-në (2) skemat e fjalëve të prejardhura që i përkasin një kategorie leksiko-gramatikore të ndryshme nga ajo e temës fjalëformuese.

Në pikëpamje kategoriale, gjatë prejardhjes, veçuan tipat fjalëformues që ndikonin në strukturën morfologjike të fjalëve. Këtu mund të përmendim ndajshtesat të cilat ndikojnë në ndryshimin e kategorisë leksiko-gramatikore të fjalëve dhe si të tilla shfaqen thuajse të gjitha prapashtesat dhe një pjesë e vogël parashtesash. Në shqipe gjejmë fjalë të cilat gjatë procesit të parashtesimit ndryshojnë kategorinë leksiko-gramatikore, si për shembull : *z-bardh, për-dor* etj. Tek këto fjalë dhe të ngjashme me to, kemi një prapashtesë zero¹⁸ dhe si kokë leksikore shërben parashtesa.

17 R. MEMUSHAJ, *Gjuhësia gjenerative*, Tiranë, 2008, f. 211-2012.

18 *Gramatika e gjuhës shqipe I, Morfologjia*, ASHSH, Tiranë, 2002, f. 48.

Koncepti i kokës leksikore në morfologjinë gjenerative është i kushtëzuar nga faktorë të rendit semantik dhe morfologjik (kategorial).

Nga analiza e materialit leksikor kemi veçuar ndajshesat fjalëformuese që mund të shërbejnë ose jo si koka leksikore:

<i>Parashtesa që shërbejnë si koka leksikore</i>	<i>Parashtesa që nuk shërbejnë si koka leksikore</i>
<i>k-</i> (k-thellë)	<i>a-/an</i> ¹⁹ - (a-fetar/ an-alfabet)
<i>më-</i> (më-këmb)	<i>ana-</i> (ana-kronik)
<i>n-/m-</i> (n-gjall/ m-pak)	<i>anti-</i> (anti-fetar)
<i>për-</i> (për-bált#)	<i>arki-</i> (arkidukë)
<i>z-</i> (z-bardh)	<i>bashkë-</i> (bashkë#autor)
<i>të-</i> (të-holl)	<i>de-/dez-</i> (de-centralizoj/ dez-infektoj)
<i>skër-</i> (skër-fýell, skër-deh)	<i>dis-</i> (dis-informoj)
	<i>eks-</i> (eks-port)
	<i>i-/im-/in-</i> (i-legal/ im-púls/ in-direkt)
	<i>ish-</i> (ish-drejtör)
	<i>jo-</i> (jo-anëtar)
	<i>kë-</i> (kë-qýr)
	<i>kër-/gër-</i> (kër-ndézem /ngër-thej)
	<i>kundër-</i> (kundër-thënës)
	<i>lë-/li-/la-/lu-</i> (lë-fýt/li-várës/ la-vjérrës/ lu-bárdhë)
	<i>m-</i> (m-bart)
	<i>mbi-</i> (mbi-njeri)
	<i>mos-</i> (mos-pajtim)
	<i>ndaj-</i> (ndaj-shtim)
	<i>ndër-</i> (ndër-këmbim)
	<i>nën-</i> (nën-oficer)
	<i>pa-</i> (i pa-drejtë)
	<i>pan-</i> (pan-kartë)
	<i>para-</i> (para-fjalë)

- 19 Duke u mbështetur në listat e ndajshesave të studiuesve që përmendëm më sipër, kemi shënuar disa prej parashtesave të huazuara që kanë hyrë në shqipe si struktura fjalëformuese (bashkë më rrënjët që lidhen), pasi vërejmë se ato veprojnë si gjedhe aktive fjalëformuese, ndonjëherë duke u zëvendësuar me gjegjëset shqipe (anti-/kundër-) e ndonjëherë përzgjidhen si mjet i vetëm në modelet fjalëformuese (psh.: *anti-korrupsion*, *anti-plagjiaturë* etj.)

	<i>prej-</i> (prej-ardhje)
	<i>pro-</i> (pro-klitik)
	<i>proto-</i> (proto-tip)
	<i>porsa-</i> (i)porsaárdhur)
	<i>pranë-</i> (pranë-vendosje
	<i>prapa-</i> (prapa-formím
	<i>rë-/rrë-/rra-</i> (rë-kósh/ rrë-bisht/ rra-boshtë
	<i>stër-</i> (stër-nip)
	<i>sh-/zh-/ç-</i> (sh-fajësoj/ zh-duk/ ç-lir#oj)
	<i>shka-/shkël-</i> (shkapërdaj/ shkël-vesh)
	<i>shp-/shpër-</i> (shp-láj/shpër-ndaj)
	<i>shtër-</i> (shtër-héq)
	<i>sk-/skër-</i> (sk-lloçit/ skër-dehem)
	<i>t-</i> (i t-errtë)

Në gjuhën shqipe, prapashtesimi del si gjedhja fjalëformuese më e shpeshtë. Gjatë prejardhjes prapashtesore, prapashtesat fjalëformuese mund t'u bëjnë temave fjalëformuese modifikime semantike e morfologjike dhe, si rrjedhim, për sa i përket shkallës së modifikimit të temave prodhuese, mund të dallohen:

(a) Prapashtesa që bartin vetëm tipare semantike. Këto ndajshtesa nuk kanë kuptim kategorial, ato vetëm modifikojnë semantikisht temat fjalëformuese. Si të tilla, mund të përmendim prapashtesat emërore, si p.sh.: *-ni*, *-ajë*, *-najë*, *-ëzi* etj., që formojnë emra nga tema fjalëformuese emërore.

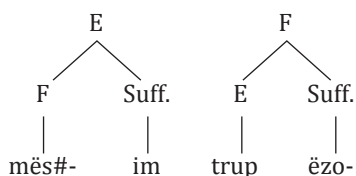
(b) Prapashtesa me funksion të dyfishtë, leksikor dhe gramatikor (pra, modifikojnë tiparet semantike dhe kategoriale), si p.sh.: prapashtesat emërore *-im*, *-je*, *-esë*, *-atë*, *-imë*, *-më*, *-ë*, *-(ë)sirë*, *-(ë)tirë*, *-o*, *-ato*, *ro/-ëro*, *-so/-ëso*, *-to/-ëto*, *-zo/-ëzo* etj., të cilat formojnë emra nga tema fjalëformuese foljore dhe mbiemërore.

(c) Prapashtesa që krijojnë leksema të reja, nga tema të ndryshme fjalëformuese. Ato mund t'i marrim si tipa të përzier ndajshtesash, pasi i bartin herë të dy tiparet, herë vetëm ato semantike. Të tilla janë prapashtesat: *-i*, *-ëri*, *-ësi*, *-ës*, *-as*, *-tar*, *-or*, *-tor*, *-ator*, *-ak*, *-ishte/-ishtë*, *-inë*, *-urina*, *-ullo* etj., të cilat formojnë tema emërore, prej temash fjalëformuese emërore, mbiemërore, foljore dhe më rrallë ndajfoljore.

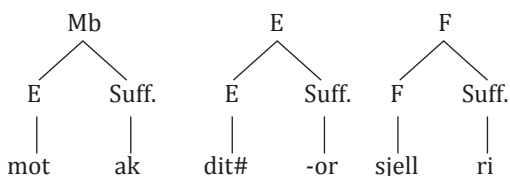
Fjalët e formuara me prapashtesim paraqiten si skema minimale dynivelëshe, me kokën fjalëformuese djathtas ose majtas, në varësi nga

funkcioni i prapashtesës. Prapashtesat e grupeve (b) dhe (c) shërbejnë si koka leksikore, pasi ato, përveç modifikimit dhe pasurimit të strukturës semantike të leksemës së përfutur, ndryshojnë edhe kategorinë leksiko-gramatikore të saj. Por prapashtesat e grupit (a), të cilat janë më të pakta në numër se ato të dy grupeve të mësipërme, nuk shërbejnë si koka derivuese, ato vetëm modifikojnë kuptimin e temës fjalëformuese, duke i shtuar sema të reja, por pa e ndryshuar përkatësinë leksiko-gramatikore të saj, si p.sh.: -ar (shterp#-ar), -ëri (mbret-ëri), -ës (vend-ës), -i (gazetar-i), -si (krye), -z (bletë-z) etj. Këtu poshtë po japim disa skema dynivelëshe fjalësh të prejardhura, të degëzuara djathtas (1) dhe të degëzuara majtas (2):

(1)

(2)

Në pasqyrën vijuese, kemi veçuar prapashtesat që shërbejnë si koka leksikore dhe ato që nuk shërbejnë si të tilla.

<i>Prapashtesa që shërbejnë si koka leksikore</i>	<i>Prapashtesa që nuk shërbejnë si koka leksikore</i>
-abiq (shkurt-abiq)	
-ac/-acë/-acuk (tull#-ac)/ (baltacë)/ (verdhaçuk)	
-aç/-vaç (bak#-aç /trazo-vaç)	-açë/-açe (furk#-açe/bor#-áčë)
-ajkë (bardh#-ájkë)	-aj/-ej (Ag-aj/Alí-ej)
-nak (hidh-nák)	-ajë/-najë/-tajë (dushk-ájë/akull- nájë/tym-tájë)
-alac/-alec (shkurt-alác/bisht- aléc)	-alkë (këmb#-alkë)
-alak/-alac/-alash/-alan (dredh- alák/ ngordh-alác/ kuq-aláš/ alan)	-ak (ushtar-ák)
-aluq (shtremb-aluq)	-aliq/-aliqe (barka-alíq/pushk#- alíqe)
-ame/-amë (rrotull-áme/cërrk- ámë)	-alkë (këmb-álkë)
-an/-ian/-jan (afrik#-án/ histor#- ían/ lezh-ján)	-all/-allë/-alle (gung#-áll/dynd- állë/trak-álle)

-ant (figur#-ant)	-anë (rreth-ánë)
-aq (hut-aq)	-ar/-are (argjend-ár/ (brez-áre)
-arak /bredh-arák)	-anak (/fik-anák)
-as (berat-as)	-aresh (flak#aresh)
-ash (gjum#-ásh)	-arash (dhëmb-arásh)
-atë (eduk#-átë)	-ashkë (dor#áshkë)
-avec (grind-avéc)	-atar (sqim#atar)
-avel (bardh#-avel)	-ator (mur-ator)
-azë (derdh-ázë)	-aturë (mur-atúrë)
-cak/-acak/-acuk/ (anë-cák/ardh-acák/rrjep-acúk)	-ezë/-izë (dor#-ézë/kok#rr-ízë)
-çor (inat-çor)	-azh/-tazh (met#r-ázh/ kano-tázh)
-llem)/-remë/-ërremë (bardhë/llëmë/ bardhë-rëmë/kuq-ërrëmë)	-çi/-xhi/-axhi (batak-çi/aheng-xhi/ basm#-axhi)
-esë (mung#-ésë)	-çinë (kamion-çinë)
-esh (arbër-esh)	-çkë (budalla-çkë)
-ez (franc#-éz)	-içkë (der#-içkë)
-ë (prit-ë)	-dan/-adan (lavër-dán/flak#-adán)
-ërto (send-ërto)	-er (ferm#-ér)
-i (bujar-í)	-emë (akull-émë)
-iot/-jot (kuç-iot/-delvin#-jot)	-ere/-erë/-tere (dushq#-ére/ krisht-ërë/qosh-tére)
-im (mës#ím)	-er-zer-ier-cier-tier (dosi#-ér/ kriti#-zër/ brigad#-iér/ roman-ciér/ bufe-tiér)
-imë (oshët#-ímë)	-eshkë (arixh#-ëshkë)
-inë (kod#r-ínë)	-eshë/-lleshë/-reshë/-neshë (arkond-ëshë/bobo-rëshë/burr-ërëshë/hyj-nëshë/aga-llëshë)
-irë/- (ë)tirë (athët-irë/humb-ëtirë)	-icë/ulicë/-llicë-ëllicë/ (buall-icë/ furk-ulicë/ tërtë-llicë/ zhang-ëllicë)
-ina (af#r-ína)	-ierë/-tierë (beton-iërë/kano#-tiërë)
-ist (aktiv-íst)	-ikë/-tikë/- atikë/-etikë (afrikanist-íkë/semio-ítikë/aksiom#-atíkë/ gjen/etíkë)
-it (dropull-ít)	-rina/-sina (/copë-rína/shpërla-sína)
-itet (aktiv-itet)	-ishte/-ishtë (fidan-íshte/ gur-íshtë)
-izëm (social-ízëm)	-içkë (der#-içkë)

-lak/-ëlak (bobo-lak/tremb-ëlak)	-licë/-alicë/-ulicë (moço-lícë/gur-alícë/furk#-ulícë)
-li/-ali (borxh-lí/cing-ali)	-llëk (budalla-llëk)
-linë/-olinë (cekë-linë/ gorg#-olinë)	-man/-aman/-oman (greko-man/breshk#-aman/shkres#-oman)
-imë (cicër#-imë)	-men (bisnes-men)
-inë (ashpër-inë)	-nak/-anak (bri-nák/fik-anak)
-nik (fis-ník)	-ni (brez-ní)
-njak/-anjak (bosh-nják varf-anjak)	-nicë/-anicë/-enicë (bisht-nícë/grosh-anícë/kyç-enícë)
-ok/-lok (bardh-ok/ babë-lók)	-anik (/rreth-ánik)
-or (cil#s-ór)	-ore (breg-óre)
-osh (bardh-osh),	-ovinë (balt#-ovinë)
-ot/-jot/-njot (delvinj-ót/mallakst#r-iót/ himar-jót)	-ozë/-iozë (acid-ózë/bakter-iózë)
-qar (grabit-qar)	-ri/-ëri (djalë-rí/ trim-ërí)
-r/-er/-ier (ago-r/ ferm#-er/ bank#-ier)	-rë/-irë (akullsi-rë/akull-irë)
-sirë/-ësirë (egër-sírë/dend-ësirë)	-rinë/-urina/-arinë (copë-rinë/qelq-urina/ plas#-arinë)
-shti (kundër-shti)	-si/-ësi (rregull-sí/mal-ësí)
tar/-atar (arkë-tár/gjak-átar)	-sinë/-ësinë (ajkë-sinë/lig-ësinë)
-ëtirë (humb-ëtirë)	-shkë/-eshkë (hardhje-shkë/arixh#-eshkë)
-tor (faj-tór)	-ator (mur-ator)
-tore (fal-tóre)	-th (fjalor-th)
-ul/e (bardh-ul/e)	-ucë (bir-úcë)
-uq/e (that#-uq)	-uk (bisht-uk) -uliq (krap-uliq)
-ushkë (verdh-ushkë)	-urë/-aturë (agjent-urë/arm-atúre)
-zi (marrë-zi)	-ush/-ushe (lepur-úsh/bark-ushe)
-çe (vend-çe)	-nushë (dre-nushë)
-ët (cék-ët)	-xhi (boja-xhí)
-it (mót-it)	-zë (qyte#-zë)
-mas (veç-más)	-zan (bori-zan)
-shëm (furí-shëm)	-ëzi (djall-ëzí/)
-tas (hap-tas)	-azi (léht#-azi)
-n (nátë-n)	-të (ftóh-të)
-s (dokrra-s)	-avik (ndyr#-avík)
-th (pingúl-th)	-ëllemë/-ullemë/-ëremë/-ërremë/ (i bardh-ëllemë/ verdh-ullemë/ bardh-ëremë/kuq-ërremë)

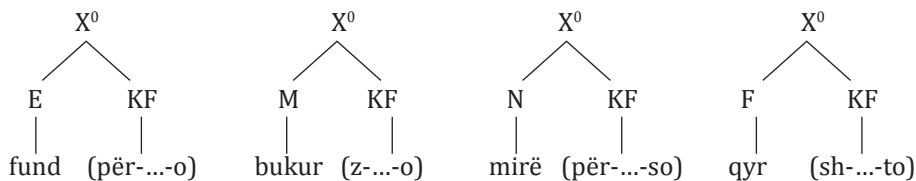
-thi (kërcím-thi)	-losh/-alosh/-ëlosh (butë-losh/ kuq-alosh /kuq-ëlosh)
-ur (fshéh-ur)	-akat (var-akatem)
-acak/-acuk (rrjep-acúk, rrjep- acák)	-dis (var-dis)
-al /-ial (feud-ál/aktor-íál)	-ëlle (zbardh-ëllen)
-acak/-acuk (rrjep-acúk, rrjep- acák)	-ëllin (krak-ëllin)
-al /-ial (feud-ál/aktor-íál)	-ëllit (trok-ëllít
-anik (mburr-anik)	-ëllo (zbardh-ëlló/n),
-anjar (kock#-anjar)	-ërit (krak-ëri/
-araq (lang#-araq)	-ëro (flak-ëro)
aruq/-arec (plak-aruk/-arec)	-ërro (thek-ërro)
-arush/-hul/-anik (gjat#arush/- anik/ -hul)	ilo/-ulo (zhbir#-iløj/ dredh-uløj)
-atak (rrafsh-aták)	-llit/-ëllit/-allit (mjau]llit/ trok- ëllit/ rras-allit)
-ovik (mas#-ovík)	-ullo (humb-ulloj)
-ërak (voc-ërak)	-rit/ërit/-urit/-arit (flakë-rit/ bredh-ërit/ pllaq-urit/ plas-arit)
-lor/-alor/-alosh (pikë-lor/pik#- alor/pik#alosh)	-ti/-ëti (tesh-ti/ shkrep-ëti-n)
-iq (barkiq)	
-iv (fest#-ív)	
-ativ (figur#-atív)	
-k/-ik/-tik/-atik (aerobi-k/acid- ík/apokalip#-tík/arom#-atík)	
-laq/-alaq (prapa-laq/ bark-alaq)	
-mel/-amel (zhele-mel/ bir#-amel)	
-noke (bri-nóke)	
-rak/-ërak/-arak (shenjë-rák/ dredh-arák/hidh-ërak)	
-ror /-ëror (shtazë-rór/ trim-ëror)	
-sor/-ësor (amë-sór/ djep-ësór)	
-stik/-istik/-astik (fanta#-stík/ oper-istik/ bomb#-astík)	
-shëm (i kënáq-shëm)	
-shor (amë-shor)	
-tak/-atak (mish-tak /lesh-atak)	
-tan (kru#tan)	
-tik/-atik (frene-tik /astm#atik)	

-uar/-zuar ([i anëtarës-úar/i dallgë-zúar)	
-uc (bark-úc)	
-uq (that#-uq)	
-vec/-avec (qurra-vec/ grind-avec)	
-zan/-azan (parti-zan/llaf-azan)	
-zor/-ëzor (fije-zor /djall-ëzor)	
-aco (ar#-acoj)	
-ako (rreth-akoj)	
-alos (pik#-alos)	
-allit (kaps-allit)	
-anis (çok#-anis)	
-ardo (bomb#ardo)	
-aris (koll#-aris)	
-arit (buçk#-arit)	
-arizo (popull-arizo)	
-aro (bllac#-aro)	
-aros (lap#-aros)	
-as (frik#-as)	
-asho (krah#asho)	
-at (deg#-at)	
-atis (boj#-atis)	
-ato (rrez#-ato)	
-atos (arm#-atos)	
-azhit (llap#-azhit)	
-ço (gur-ço)	
-çit (dyllë-çit)	
-e (shëmbëllej	
-eps (shkoll#-eps)	
-et (cërr-et)	
-etis (teletis)	
-ëco (gur-ëcoj)	
-ëko (musht-ëko)	
-ëlo (kuq-ëlo)	
-ëri (flak-ëri)	
-rlo/-ërlo (capë-rlo/ qyp-ërló)	
-rmo /ërmo (xixë-rmo /çuk-ërmó/n	
-ërris (kuq-ërris)	
-co/-ëco/-aco (zgrap-có/ gur-ëcó/ lar#-acó)	

-eps/-leps/-lleps (magj#-éps/ koko-léps/ budalla-lléps)	
-ëros/-aros (nun-ëros/ lap#-arós)	
-fiko/-ifiko (misti#-fikó/ acid- ifikó)	
-lo/-ëlo (copë-loj/ cirk-ëloj)	
-los/-alos (zdër-los/ pik-alos)	
-os (budall-os)	
-llo/-ëllo (bardhë-llór/ cak-ëlloj)	
-ro/-ëro/-aro (baltë-roj/ lajm- ëroj/ pend-aroj)	
-rro/-ërro (pikë-rro/ fund-ërron)	
-s/-is (stoli-s/ tigan-is)	
-so/-ëso (formësoj/ bir-ësoj)	
-shto/-ështo/-ishto (mbarë-shtoj/ prap#]ështo/ krah-ishto)	
-sho/-asho (hije]shoj/ krah-ashoj)	
-t/-it (gosti-t kops#-it)	
-tis/-atis/-etis (leqe-tís/ tel-etís/ boj#-atís)	
-to/-ëto/-ato (arkë-to/ varg-ëto/ hidr-ato)	
-urit/-mburit (kllap#-urit/ blla- mburit)	
-vit/-avit (valë-vit/ jarg#avit)	
zo/-ëzo/-izo (alegori-zoj/ binjak- ëzoj/ arab-izoj)	
-njëzo (dru-njëzoj)	
-zho/-ëzho (zhurmë-zhon/ gur- ëzhon)	

Krahas parashtesave dhe prapashtesave, një mjet tjetër fjalëformues në shqipe janë edhe rrethshtesat, inventari i të cilave në gjuhën e shkruar ka ardhur duke u shtuar. Rrethshtesat kanë një sjellje të veçantë në përcaktimin e kokës leksikore, e cila meriton t'i kushtohet vëmendje. Për vetë natyrën e tyre si element i përbërë nga dy pjesë që i shtohet temës njëkohësisht, rrethshtesa shfaqet e tëra si kokë leksikore²⁰, duke qenë se vepron si një formant fjalëformues me tipare kategoriale e semantike. Megjithatë, përbërësi i rrethshtesës që përcakton kategorinë leksiko-gramatikore të fjalës së prejardhur, është prapashtesa, siç shihet edhe nga shembujt e këtyre skemave.

20 L. BUXHELI, *Formimi i foljeve në gjuhën e sotme shqipe*, Tiranë, 2008, f. 107.

Rrethshtesat shërbejnë kryesisht si mjet për formimin e mbiemrave të nyjshëm, gjë që duket nga mbizotërimi si elementi dytë i tyre i prapashtesave mbiemërore *-shëm* dhe *-t(ë)*. Por rrethshtesat formojnë edhe folje e emra dhe më pak ndajfolje, sikurse mund të shihet nga shembujt që vijojnë:

<i>Rrethshtesa që formojnë folje</i>	<i>Rrethshtesa që formojnë emra</i>	<i>Rrethshtesa që formojnë mbiemra</i>	<i>Rrethshtesa që formojnë ndajfolje</i>
ç-...-it (ç-merr-it) ç-...-o- (ç-natyr#-o), ç-mashkull-o) m-...-at (m-buf-at) n-...-it (n-gaz-it/em) n-...-llo (n-gush#-llo/j) n-...-os (n-gur-os) n-...-r (n-gur-r) nën-...-o (nën-viz#-o/j) ndër-...-ës (ndërgjyq-ës) para-...-o (para-fytyr-o/j) për-...-o (për-ball#-o/j) për-...-ø (përbuz#-ø) pr-...-o (pr-ar-o/j) ri-...-o (ri-atdhe-so/j) s-...-o (s-qar#-o/j/s-krem-o/j)) s-...-s (s-prap#-s) sk-...-it (sk-lloç-it) stër-...-o (stër-forc#-j) shpër-...-o (shpërfytyr#-o/j) sh-...-o (sh-far#-o/j/sh-pup#l-o/j) z-...-o (z-madh-o/j) zh-...-it (zh-gur-it) zh-...-o (zh-bir#-o/j)	ç-...-je (ç-është#-je) kër-...-je (kërbisht#-je) më-...-s (më-këmbë-s) n-...-kë (n-gjel-kë) në-...-s (në-punë-s) pa-...-ësi (pa-mat-ësi) pa-...-ësi (pa-ngop-ësi) pa-...-ore (pa-skaj-ore) pa-...-ësi (pa-themel-ësi) pë-...-më (pë-shty#-më) për-...-re (për-kren-are) për-...-je (për-bark-je) për-...-s (përbaltë-s) për-...-si (për-kohë-si) s-...-nor (s-kam-nor) stër-...-s (stërkëmbë-s)	ç-...-t (i ç-lirë-t) mbi-...-shëm (i mbi-jet#-shëm) më-...-shëm (i më-par#-shëm) nën-...-shëm (i nën-uj-shëm) pa-...-shëm (i pa-kufi-shëm) pa-...-të (i pa-themel-të) për-...-shëm (i për-koh#-shëm) për-...-t (i për-bashkë-t) për-...-të (i për-cipë-të) për-...-ur (i për-hën#-ur)	n-...-thi (n-gjel-thi) pa-...-as (pa-pritm#-as)

Megjithatë, siç mund të shihet nga disa prej shembujve të pasqyrës së mësipërme, pohimi se te rrethshtesa është elementi i dytë ai që përcakton kategorinë leksikore të fjalës së prejardhur, ka nevojë të modifikohet.

Së pari, sepse ka disa rrethshtesa, në të cilat i gjithë formanti shërben si kokë leksikore, si p.sh.: *ç*-...- *ø* (*ç*-mall-), *për*-... *ø* (*për*-buzë-*ø*), *për*-... *ø* (*për*-fill-*ø*), *stër*-...- *ø* (*stër*-flok), *stër*-...- *ø* (*stër*-shosh-), *sh*-... *ø* (*sh*-faq#), *shpër*-...- *ø* (*shpër*-faq#-), *z*-...- *ø* (*z*-varg-), *zdër*-...- *ø* (*zdër*-gjak), *zh*-...- *ø* (*zh*-vullnet-) etj. Këto rrethshtesa që përbëjnë pjesën më të madhe të këtyre ndajshtesave, formojnë folje nga emrat dhe mbiemrat. Për to, L. Buxheli thotë: “Në këto raste, pjesa e dytë, prapashtesa, bëhet tregues i veçorive të reja gramatikore që fiton tema fjalëformuese, kurse parashtesa e modifikon kuptimisht temën fjalëformuese. Asnjë nga këto funksione nuk mund të realizohet në mënyrë të njëanshme”²¹.

Së dyti, ka edhe ndajshtesa që janë neutrale nga pikëpamja e ndryshimit formal të kategorisë leksiko-gramatikore, dmth. që nuk ndikojnë në ndryshimin e kategorisë leksikore të temës së formuar.

Analiza e parashtesave, prapashtesave dhe e rrethshtesave e bërë në këtë trajtim, mbështet pohimin se në gjuhën shqipe gjedhja mbizotëruese gjatë fjalëformimit me prejardhje është koka leksikore djathtas. Ky pohim vlen për shumicën e prapashtesave e të rrethshtesave, por edhe për një pjesë të parashtesave. Në të gjitha këto raste, koka leksikore është përgjegjëse për tiparet kategoriale, ndërkohë që tema fjalëformuese ruan kuptimin themelor leksikor. Në rastet kur kokë leksikore është tema, ndajshtesa vetëm e modifikon kuptimin leksikor të saj.

1.3 Klasifikimi i ndajshtesave sipas rendit në fjalën e prejardhur

Strukturat e fjalëve të prejardhura ose të përbëra u nënshtrohen kushtëzimeve morfotaktike, që rregullojnë kombinimin e morfemave në njësi më të mëdha. Në pamje të parë, duket sikur çdo fjalë është lehtësisht e segmentueshme në morfemat që e përbëjnë, dhe rëndom mund të ndodhë kështu, por vërejmë që shpeshherë janë disa forma të cilat nuk mund t’i përcaktojmë vetëm duke iu referuar strukturës fonemore. Në këto fjalë kanë vepruar rregullat fonologjike, të cilat e ndryshojnë formën e morfemave. Ndryshimet formale prekin si temat morfologjike, ashtu edhe ato fjalëformuese²². Këto lloje rregullash, si morfotaktike ashtu dhe fonologjike, përdorin informacionin leksikor dhe fonologjik për të gjeneruar njësi të reja leksikore nga baza prodhuese dhe ndajshtesat apo temat mbi të cilat zbatohen. Me këtë rast, duhet theksuar se në studimet për fjalëformimin në gjuhën shqipe hetimit të këtyre rregullave nuk i është kushtuar ndonjë vëmendje e veçantë.

21 L. BUXHELI, *Formimi i foljeve në gjuhën e sotme shqipe*, Tiranë, 2008, f. 108.

22 Për më tepër, shih: R. MEMUSHAJ, *Morfonologji e eptimit të shqipes standarde*, Tiranë, 2012.

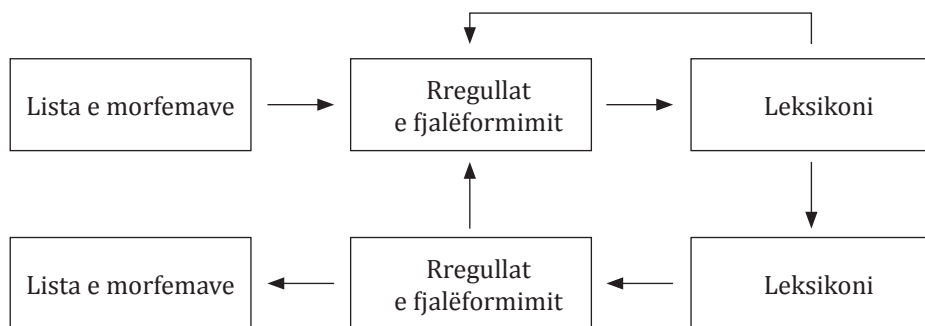
Ajo që duam të veçojmë këtu, ka të bëjë me një aspekt fonotaktik, i cili lidhet me çështjen e rendit të morfemave që bashkohen në formimet me prejardhje. Pyetja që shtrohet është: a ka një rend në vendosjen e prapashtesave apo pozicioni i tyre lidhet me karakteristikat e fjalëve si njësi leksiko-gramatikore?

Sekuencat morfemore dhe renditja e tyre janë pjesë e kompetencës morfologjike dhe semantike të folësve, pasi ata dinë të dallojnë një ndërtim gramatikor nga një ndërtim që jogramatikor. P.sh., një shqipfolës kompleksin tingullor *i pranue-pa-shëm* e vlerëson pa vështirësi si një fjalë të pamundshme, ndërsa kompleksin *i papranueshëm* si një fjalë të shqipes. Kjo do të thotë që modelet morfotaktike janë pjesë e pandarë e kompetencës morfologjike të folësve.

Por përveç asaj që folësi amtar është në gjendje të dallojë fjalët e formuara në përputhje me rregullat e brendshme të gjuhës, nga renditjet e morfemave që nuk u përmbahen këtyre rregullave, në krijimin e fjalëve të reja që kanë më shumë se dy morfema ndajshësore ai respekton në mënyrë krejt të pavetëdijshme një radhë të caktuar në vendosjen e tyre, përderisa kur i bie rasti të krijojë një fjalë të re, ai nisat nga një fjalë e mëparshme e gjuhës, që mund të jetë një fjalë e prejardhur. Në këtë rast, kemi një formim me dy a më shumë nivele. P.sh., fjala *i papranueshëm* është formuar me prapashtesim në nivelin e parë dhe me parashtesim në nivelin e dytë, pra rendin e morfemave duke e shënuar me 1 temën, me 2 prapashtesën dhe me 3 parashtesën, këto nivele mund t'i paraqitim si më poshtë:

[i [pranue] [shëm]]	–	niveli i parë, prapashtesim dhe nyjëzim
[i [pa] [pranue] [shëm]]	–	niveli i dytë, parashtesim
3 1 2		

Mënyrën se si lidhen nivelet e ndryshme gjuhësore gjatë procesit të fjalëkrijimit dhe si përjashtësohen ato në strukturën sipërfaqësore, mund ta paraqitim me këtë skemë²³:

23 M. HALLE, A. MARANTZ, *Distributed Morphology and the Pieces of Inflection, Essays in Linguistics in honor of Sylvain Bromberg*, Cambridge, MIT Press, 1993, f. 86.

Sipas këtij modeli, njësitë më të vogla të leksikonit janë morfemat. Secila prej morfemave përbën një sekuençë segmentesh fonologjike, e pajisur me një etiketë sintaksore (p.sh.: E(mër), F(olje), M(mbiemër) etj.), duke përjashtuar këtu ndajshitesat të cilat emërtohen PE (pa etiketë, sepse nuk përbëjnë kategori sintaksore).

P.sh.:

[[[këpucë]E [[bërë]F [-ës]PE]]

Këto forma përbëjnë inputin e rregullave të fjalëformimit, të cilat janë përgjegjëse për kombinimin e morfemave në fjalë të mundshme. RrFF²⁴ mund të zbatohen mbi një listë morfemash, duke formuar fjalë të mundshme, të cilat përbëjnë struktura të reja në leksikon dhe ky është funksioni parësor i tyre.

Ato mund të ndryshojnë kategorinë leksikore të inputit leksikor, por edhe të tipareve sintaksore që lidhen me të, sidomos procesi i kalimit nga një kategori leksikore në një tjetër (E à F *punë-punoj*, F à E *puno-punim*, E à N *timëri-sht* etj.).

Proceset fonologjike që veprojnë mbi këto njësi të formuara në përputhje me rregullat FF, u japin formën përfundimtare, pra në strukturën sipërfaqësore. Përpara se fjala të dalë si produkt përfundimtar (output), përveçse iu nënshtrohet proceseve që përmendëm më sipër, duhet të përfshijë edhe ndajshitesat trajtëformuese, kështu njësia del e mirëformuar në të gjitha nivelet.

Qëllimi i analizës fonologjike dhe i zbulimit të proceseve fonologjike, është të dallojë aspektet e veçanta të strukturës fonemore të një gjuhe nga ato të rregullta, duke i shprehur me rregulla fonologjike që, kur zbatohen mbi këto struktura, japin alternime të ndryshme fonetike.

Një analizë paraprake morfologjike është e nevojshme për të identifikuar alomorfet e një morfeme si dhe, në një këndvështrim më të gjerë, fjalët që formojnë një çerdhe fjalësh të cilat u nënshtrohen proceseve të ndryshme morfologjike. Në këtë mënyrë, mund të zbulojmë modelet e përgjithshme që na ofrohen në gjuhën shqipe lidhur me njëfarë rendi të ndajshitesave, apo për kushtëzimet e ndryshme fonemore që i shoqërojnë ato. Kështu, arrijmë të përjasim format e ndryshme që merr një morfemë, duke i grupuar ato, për të parë nëse kanë ndonjë element të përbashkët alternimi.

Strukturat e segmenteve që ndikojnë drejtpërdrejtë në proceset fjalëformuese, janë të identifikueshme pikërisht përmes analizës morfemore dhe bëhen të dukshme në secilin prej niveleve të fjalëformimit. Këto struktura komplekse të mirëformuara tingullore, dalin në secilën prej shtresave (strata) me funksionin e njësive leksikore, të afta për t'u kombinuar e rikombinuar përmes fjalëformave ndajshitesore, derisa

24 Do t'u referohemi me këtë akronim rregullave të fjalëformimit.

arrijnë formën përfundimtare në strukturën sipërfaqësore.

Në qoftë se gjatë një analize fonologjike përcaktojmë se cili tingull apo grup tingujsh është qendror në një sekuencë të caktuar; gjatë analizës morfologjike përcaktojmë jo vetëm morfemën-bërthamë, por edhe të gjitha modifikimet leksikore e gramatikore të cilave iu nënshtrohet ajo. Shpesh, ato na paraqiten si struktura të qarta morfemore, me tipare e kufij qartësisht të përcaktuar.

Pranohen tri nivele të përfaqësimeve fonologjike, të cilat ndikojnë paralelisht edhe në gramatikë, më tepër në prejardhjen e njësive²⁵. Këto parime veprojnë në një strukturë të caktuar, në njërin prej niveleve, si dhe mund të hyjnë në të gjitha informacionet e përcjella nga dy nivelet e tjera fonologjike. Strukturat që formojnë nivelet kognitive të përbërësit fonologjik të gramatikës janë:

– *Niveli bazë, ose niveli morfonemik*: Ky nivel ndërvepron me përbërësin morfologjik të gramatikës. Ai përmban përfaqësimet e përbëra nga tiparet dalluese themelore, të cilat duhet të kombinohen në përputhje me rregullat fonotaktike të gjuhës. Kështu, për shembull, struktura e rrokjes në shqipe lejon deri në 4 bashkëtingëllore në fillim të saj dhe jo më tepër se tri bashkëtingëllore në fund të saj. Ose, po të marrim rastin e epentezës, tingulli parazit shtohet kryesisht në takimet bashkëtingëllore fundore e temës-bashkëtingëllore nistore e prapashtesës, p.sh. *lajm#ë#tar*, po jo në takimet zanore + bashkëtingëllore. Procesi i epentezës nuk ndodh në nivelin bazë, por në nivelin e parë të dervimit në përputhje me parimin e rrokjezimit dhe rregullat e fjalëformimit.

– *Niveli i fjalës* është një nivel i ndërmjetëm i fonologjisë. Ai përmban parimet e ndërtimit të fjalëve, rrokjeve dhe të strukturës metrike të këmbëve në fonologji; elementet të cilat diferencojnë fjalët njëmorfemëshe dhe shumëmorfemëshe, si dhe mënyrën e rrokjezimit të tyre.

– *Niveli fonetik* është përbërësi i fonologjisë që ndërvepron me përbërësin fonetik të gramatikës. Në këtë nivel, shohim mënyrën se si struktura fonologjike e njësive gjuhësore që marrin pjesë në proceset e fjalëformimit, ndikon në ndërtimin fonetik të segmenteve fonemore nistore ose fundore, duke bërë që të ndërrojnë apo të fitojnë tipare dalluese.

Të tria këto nivele lidhen me strukturat fjalëformuese dhe për këtë arsye ne do t'i veçojmë më poshtë.

Fonologjia leksikore si pjesë e gramatikës së brendshme të individit lidhet në njëfarë mënyre me vetëdijen gjuhësore të folësve për dukuritë themelore që prekin nivelet më të rëndësishme të gjuhës, si p.sh.: perceptimin e një fjale si të parme apo të prejardhur: *mal dhe mal-or*, ose të fjalëve që iu nënshtrohen modifikimeve tingullore: *plak ~ pleq* etj.

Një morfemë iu nënshtrohet modifikimeve kur në kontekste të ndryshme

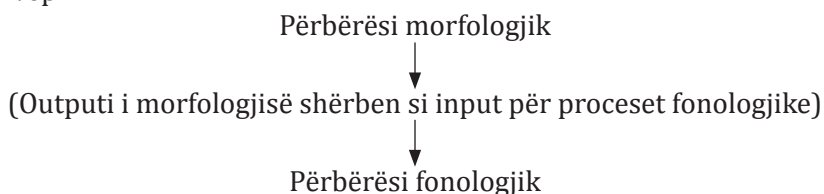
25 J. GOLDSMITH, *Autosegmental & Metrical Phonology*, Oxford: Basil Blackwell, 1990, f. 64.

shfaqet me forma të ndryshme. Në këtë kuadër, format me ndërrime janë pjesë e kompetencës gjuhësore të folësve dhe qëllimi i fonologjisë gjenerative është pikërisht identifikimi i këtyre përfaqësimeve formale dhe i mënyrës se si ato bashkëveprojnë gjatë procesit të ndërkëmbimit gjuhësor. Ekzistenca e ndërrimeve në gjuhë na pohon më së miri ndërveprimin e fonologjisë dhe të morfologjisë, si në përfaqësimet fonologjike (prania e alofoneve në rrethime të ndryshme fonetike, ashtu edhe në ato morfologjike (prania e alomorfeve të kushtëzuara edhe nga përbërësi fonetik).

Në mënyrë më të hollësishme, këto procese komplekse jepen me anë të rregullave gjuhësore. Rregullat nuk janë tjetër, veçse formulime formale të cilat shprehin lidhjen mes njësive të niveleve të ndryshme të përfaqësimeve gjuhësore. Si pjesë e tërësisë gjuhësore, ato janë të strukturuar në nivelet përbërëse të saj:

- në leksikon (nivel nga i cili merren morfemat);
- në përbërësin morfologjik (ku shfaqen përmes proceseve morfologjike, si derivimi apo eptimi);
- në përbërësin fonologjik (në të cilin produktet gjuhësore iu nënshtrohen modifikimeve formale).

Gjatë një procesi të tillë ndërkëmbimesh, mund të vërejmë këtë ndërveprim:

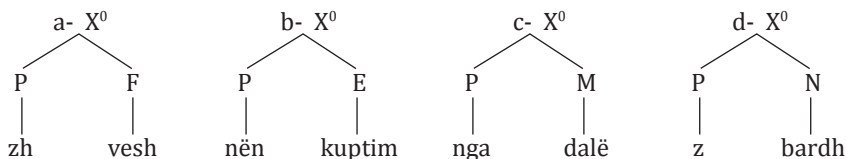

Gjatë procesit të formimit të fjalëve, morfemat nuk mund të bashkohen në mënyrë rastësore, por kanë një farë rendi në bashkimin me temat fjalëformuese. Rregullat morfotaktike që kushtëzojnë kombinimet morfemore, duket sikur ndjekin një strukturë të përcaktuar, një argument bazë, rreth të cilit bashkohen elemente plotësuese, si në pikëpamje gramatikore, ashtu edhe në pikëpamje leksikore.

Ky lloj orientimi ndaj morfemës bërthamë, na lidh paksa me skemat sintaksore, të cilat nuk mund të realizohen pa një bërthamë leksikore, së cilës i qasen specifikuesit dhe plotësorët. Ne mund t'i shohim modelet fjalëformuese edhe përmes skemës X-bar të gramatikës gjenerative transformacionale, me ndryshimin se këtu elementet fjalëformuese janë të lidhura ngushtë me bërthamën morfoleksikore, ndërsa si elemente specifikuese e plotësorë mund të marrim ndajshitesat fjalëformuese. Parashtesat si specifikuese e prapashtesat mund të luajnë rolin e plotësorëve, për shkak të funksioneve më aktive që luajnë ndaj bërthamës morfemore.

Parashtesat janë funksion, pra lidhës logjike të cilët ndikojnë në modifikimin e kuptimit leksikor, në pjesën më të madhe, pa prekur kategorinë gramatikore të fjalës. Po kështu edhe pjesa më e madhe e prapashtesave kanë funksion të dyfishtë leksikor dhe gramatikor.

Në qoftë se do t'i kundronim modelet e fjalëformimit në shqipe, do të pohojmë se në varësi të procesit të prejardhjes, mund të përcaktojmë edhe tipat e skemave gjenerative. Kjo do të thotë se ato fjalë që kanë si produkt përfundimtar, në strukturën sipërfaqësore, një fjalë të formuar me parashtesim, janë të degëzuara djathtas, pra, si kokë leksikore shërben tema fjalëformuese (rastet a- dhe b-). Janë më të rralla rastet kur skemat fjalëformuese me parashtesim janë të degëzuara majtas, si në rastet c- dhe d-.

Kështu pjesa më e madhe e emrave, mbiemrave, foljeve, pjesërisht edhe ndajfoljeve që marrin parashtesa, kanë strukturë të degëzuar djathtas. Bëjnë përjashtim këtu ato pak parashtesa që krahas modifikimit të kuptimit leksikor, ndryshojnë edhe kuptimin kategorial të temës fjalëformuese, si p.sh.: parashtesa ndër- (*ndër-kohë*), nga- (*nga-dalë*), z- (*z-bardh*), për- (*përdor*, *për-fill*), sh- (*sh-prishur*).

Teorikisht modelet e mësipërme do të ishin të përligjura, në qoftë se parashtesa do të kishte tipare të dyfishta leksikore e kategoriale, por ndodh që jo gjithmonë ndajshesa të jetë kokë leksikore. Rasti i parashtesave që gjenerojnë në pjesën më të madhe të njëjtën kategori, tregon se në këto rrethana, si kokë leksikore nuk del parashtesa, por vetë tema fjalëformuese e cila bart edhe tiparet prozodike.

Koncepti i kokës leksikore në morfologjinë gjenerative është i kushtëzuar nga disa faktorë të rendit fonologjik, semantik dhe morfologjik (kategorial).

Faktorët fonologjikë lidhen me aftësinë që kanë prapashtesat fjalëformuese, të bartin theksin mbi vete, gjë që vërehet thuhet plotësisht në këto ndajshesa. Krahas ndryshimit të skemës prozodike, ato bartin tipare semantike që modifikojnë strukturën kuptimore të fjalëve, tipar ky që karakterizon të gjitha ndajshesat fjalëformuese.

Përfundime

Në këtë punim trajtuam disa çështje të rëndësishme që lidhen me organizimin dhe ndërveprimin e rrafsheve gjuhësore. Në terrenet e ndërkëmbimit gjuhësor, ka dukuri që qëndrojnë në kapërcyell, duke përfshirë në mënyrë të shumanshme proceset që prekin njësitë gjuhësore në nivele të ndryshme.

Konceptimi i gramatikës tradicionale i jepte një vend të veçantë të gjitha rrafsheve gjuhësore, në mënyrë më specifike morfologjisë, rrafshit që merrej me studimin e njësive si morfema dhe fjala, si njësi të konsoliduara herët. Ndryshe ndodhi me teorinë gjenerative, e cila e kapërceu këtë disiplinë duke e konceptuar modelin gramatikor në dy nivele: sintaksën dhe fonologjinë.

Një riorganizim i tillë i gramatikës, që mbizotëroi deri në vitet '60 të shekullit të XX, u kapërcye disi me teoritë e reja gjenerative, në të cilat transformimi i njësive nuk bëhej në sintaksë, pasi në strukturën sipërfaqësore gjeneroheshin njësi të mirëformuara nga struktura e thellë. Si rrjedhojë rregullat e formimit të fjalëve iu kaluan leksikonit, përmes rigjallërimit të morfologjisë leksikore, e cila i shihte rregullat morfologjike në ciklet gjeneruese gjatë krijimit të njësive të reja leksikore.

Në qoftë se morfologjia eptimore mbeti pjesë e skemave të përshtatjes sintaksore të njësive, në leksikon hynin njësitë që gjeneroheshin nga skemat fjalëformuese, të cilat dilnin të mirëformuara në strukturën sipërfaqësore. Si rrjedhojë në procesin e gjenerimit të një fjale, nga struktura e thellë te struktura sipërfaqësore e deri te rishkrimi i saj fonetik, marrin pjesë rregulla jo vetëm morfologjike, po edhe rregulla fonologjike.

Përmes studimit tonë, u përpoqëm të krijojmë një kuadër të hollësishëm të klasifikimit të ndajshesave sipas tipareve lidhëse, rendit dhe aftësisë për të shërbyer si kokë leksikore.

Sipas aftësisë për t'u lidhur me tema të caktuara fjalëformuese, ne veçuan ndajshesat emërore, mbiemërore, foljore dhe ndajfoljore, të cilat shërbejnë për të krijuar klasa të veçanta fjalësh.

Po kështu, theksuam faktin që disa prej këtyre morfeve fjalëformuese nuk dalin vetëm në një pjesë të caktuar ligjërate, por formojnë trajta homonimike ndajshesash që shfaqen në klasa të ndryshme fjalësh.

Duke veçuar ndajshesat homonimike, pamë që ato dilnin në formën e parashtesave dhe prapashtesave, që janë karakteristike për të katër klasat e fjalëve që morëm në shqyrtim. Në ndryshim nga parashtesat, prapashtesat janë ndajshesa tipike për pjesë të caktuara të ligjëratës, si rrjedhim, numri i çifteve homonimike nuk është i madh. Ato i vërejmë qoftë pranë pjesëve kryesore, në çifte emër-folje; qoftë në raportet gjymtyrë përcaktuese~gjymtyrë e përcaktuar (pra emër-mbiemër, ose folje-ndajfolje); qoftë edhe brenda gjymtyrëve të përcaktuara (mbiemër- ndajfolje).

Nga analiza e materialit leksikor që na ofron shqipja, ne veçuar ndajshtesat (parashtesa dhe prapashtesa) që shërbejnë ose jo si kokë leksikore.

Si rrjedhojë pamë që një pjesë e vogël parashtesash e kanë këtë tipar, pra krahas tipareve semantike, mund të ndryshojnë edhe kategorinë leksiko-gramatikore të temës fjalëformuese, ndërsa pjesa më e madhe, nuk e kanë këtë tipar.

Për prapashtesat, rëndom pohohet se mund të shërbejnë si koka leksikore dhe se ky është një tipar i brendshëm i tyre. Për të shmangur të tilla pohime kategorike na vjen në ndihmë përqasja e mjeteve fjalëformues prapashtesore, pasqyrimi i të cilave tregon se raporti është më i ekuilibruar. Në të vërtetë, pjesa më e madhe e prapashtesave shërbejnë si koka leksikore, por janë një numër i konsiderueshëm i tyre që bartin vetëm tipare semantike, jo kategoriale.

Analiza e parashtesave, prapashtesave dhe e rrethshtesave e paraqitur në punimin tonë, tregon se në gjuhën shqipe gjedhja mbizotëruese gjatë fjalëformimit me prejardhje është koka leksikore djathtas. Ky pohim vlen për shumicën e prapashtesave e të rrethshtesave, por edhe për një pjesë të parashtesave. Në të gjitha këto raste, koka leksikore është përgjegjëse për tiparet kategoriale, ndërkohë që tema fjalëformuese ruan kuptimin themelor leksikor. Në rastet kur kokë leksikore është tema, ndajshtesa vetëm e modifikon kuptimin leksikor të saj.

BIBLIOGRAFIA

- Agalliu, F., *Formimet e tipit kompozitë+prapashtesë në gjuhën shqipe*, SF, nr. 2, 1987.
- Anderson, S., *A-morphous Morphology*, Cambridge University Press, 1992.
- Anttila, A., *Morphologically conditioned phonological alternations*, NLLT 20.1, 2002.
- Aronoff, M., *Word formation in generative grammar*, The MIT Press, Massachusetts, 1976.
- Aronoff, M., & Fuhrhop, N., *Restricting Suffix Combinations in German and English*, Closing, 2002.
- Bussmann, H., *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Londër, 1996.
- Buxheli, L., *Formimi i foljeve në gjuhën e sotme shqipe*, Neraida, Tiranë, 2008.
- Dhrimo, A., *Për shqipen dhe shqiptarët I,II* Tiranë, 2008.
- Dhrimo, A., Memushaj, R., *Fjalor drejtshkrimor i gjuhës shqipe*, Tiranë, 2011.

- Goldsmith, J., *Autosegmental & Metrical Phonology*, Oxford: Basil Blackwell, 1990.
- Gramatika e gjuhës shqipe I, Morfologjia, ASHSH, Tiranë, 2002.
- Hysa, E., *Formimi i emrave me ndajshtesa në gjuhën shqipe*, Tiranë, 2004.
- Jensen, J.T., *The lexical and metrical phonology of English*, Cambridge University Press, New York, 2022.
- Kostallari, A., *Mbi disa veçori të fjalës së përbërë në gjuhën shqipe në "Studime mbi leksikun dhe formimin e fjalëve në gjuhën shqipe"*, Tiranë, 1972.
- Koskeniemi, K., *Two-level morphology, A General Computational Model for Word-Form Recognition*, Helsinki, 1983.
- Lieber, R., *English Word-Formation Processes* në "Handbook of Word-Formation", Dordrecht, 2005.
- Lieber, R., *Deconstructing Morphology*, The University of Chicago Press, Chicago, 1992.
- Memushaj, R., *Morfonologji e eptimit të gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1989; 2012.
- Memushaj, R., *Fonetikë e shqipes standarde*, Tiranë, 2014.
- Memushaj, R., *Gjuhësia gjenerative*, Tiranë, 2015.
- Mohanan, K.P., *The theory of lexical phonology*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht / Boston / Lancaster / Tokio, 1986.
- Plag, I., *Word formation in English*, Cambridge University Press, 2002.
- Spencer, A., *Meaning and Words, Allomorphy*, 2005.
- Sproat, R. W., *Morphology and Computation*, MIT Press, 1992.
- Trask R. L., *A Dictionary of Gramatical Terms in Linguistics*, Routledge Publishers, New York, 1993.
- Trask, L. R., *A Dictionary of Phonetics and Phonology*, Routledge Publishers, London, 1996.
- Xhuvani, A., Çabej, E., *Parashtesat e gjuhës shqipe* në E. Çabej, "Studime gjuhësore III", Prishtinë, 1976.
- Xhuvani, A., Çabej, E., *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1962.

